

УДК 347.1

Анатолій Сліпченко,*аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін**Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

ВІДЧУЖЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Стаття присвячена аналізу наявних у теорії цивільного права поглядів щодо категорії відчуження як елемента цивільного обороту та визначенню меж його застосування. Робиться висновок, що об'єктами відчуження можуть розглядатися лише об'єкти цивільного права. Воно охоплює як випадки, коли об'єкт цивільного права перестає належати одній особі з одночасним присвоєнням його іншою особою, так і випадки, коли він перестає належати кому б то не було, тобто стає чужим, не є своїм абсолютно для всіх.

Ключові слова: цивільний оборот, відчуження, об'єкт цивільного права, речі, благо.

Постановка проблеми. У ч. 1 ст. 178 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) зазначено, що об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи. Аналіз змісту наведеної норми вказує на те, що відчуження є елементом структури цивільного обороту, а тому розуміння його сутності дозволяє встановити не тільки функціональне призначення цього способу цивільного обороту, а й скласти більш повне уявлення про останній.

Разом із тим **аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми** вказує на те, що сам термін «відчуження» є досить широко вживаним у теорії права. При цьому його наповнюють різним змістом та визначають різні межі застосування [1, с. 22-30], що значно ускладнює його використання у правозастосовній практиці. Адже всі поняття, як і норма права у цілому, повинні бути чіткими, ясно вираженими, зрозумілими всім, щоб уникнути різноманітних тлумачень. Для цього вони повинні бути розкриті формально чіткою мовою у визначеннях – правових дефініціях. Очевидно, що рівною мірою вказане стосується і поняття відчуження.

Тому **завдання** даної **статті** – аналіз наявних у теорії цивільного права поглядів щодо поняття відчуження як елемента цивільного обороту та визначення меж його застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи об'єкт відчуження, деякі вчені стверджують, що такими можуть бути тільки права та обов'язки [2, с. 18; 3, с. 11; 4, с. 335; 5, с. 314; 6, с. 86]. Причому прихильники цієї точки зору поділяються на

дві групи. Одні вважають, що в результаті відчуження від однієї особи до іншої права та обов'язки переходять [4, с. 335; 5, с. 314]. Інші виходять із того, що воно вказує не на перехід, а на припинення суб'єктивного права (обов'язку) в одній особі при збереженні самого блага як об'єкта цивільного права та виникнення однойменного права (обов'язку) на це благо в іншій особі [7, с. 21]. Відмінність наведених підходів полягає не тільки в поглядах на те, що собою являє цивільний оборот (перехід прав та обов'язків чи їх припинення і подальше виникнення), а й у значенні об'єкта цивільного права для цивільного обороту. У першому випадку його начебто не існує взагалі, у другому – на його існування звертається увага, але лише для того щоб поєднати між собою права та обов'язки, що припиняються, з тими, що потім виникають знову. Сам же об'єкт є байдужим для цивільного обороту. Позичі, відповідно до якої об'єктом обороту є права та обов'язки, протиставляється та, представники якої вважають, що відчуженню підлягають матеріальні блага, а не права та обов'язки щодо них [8, с. 124; 9, с. 160; 10]. Є й дослідники, які не бачають різниці і потреби у протиставленні відчуженню благ відчуження прав на них [11, с. 7, 21; 8, с. 124].

Що ж стосується правових наслідків, то одні вчені стверджують, що в результаті відчуження об'єкт (благо або право), який належав одній особі, починає належати іншій особі [7, с. 21; 9, с. 160; 4, с. 335; 5, с. 314; 6, с. 86; 89]. Інші розглядають відчуження як будь-яке відсторонення суб'єкта від того, що йому належить. В останньому випадку мається на увазі не тільки перехід чогось від одного суб'єкта до іншого, а й відмова від чогось, коли щось стає нічим [12, с. 275].

Аналіз наведених робіт дозволяє схилитись до позиції тих дослідників, які вважа-

ють, що термін «відчуження» має декілька значень і, по суті, використовується у праві як омонім.

Так, досліджуючи визначення об'єкта відчуження, не можна не погодитися з позицією тих вчених, які вважають, що таким є суб'єктивні права та обов'язки. Сам же термін використовується для позначення їх динаміки (переходу, припинення та виникнення), що пов'язана зі зміною осіб [1, с. 25]. Підтвердження цьому знаходимо й у чинному законодавстві України. Зокрема, аналіз змісту ч. 2 ст. 115 ЦК України дозволяє зробити висновок, що права, які мають грошову оцінку, є відчужуваними, якщо інше не встановлено законом. А якщо права є відчужуваними, то, відповідно, вони здатні відчужуватися. На таку можливість вказують й інші норми Кодексу. Наприклад, відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 116 ЦК України, учасники господарського товариства мають право у порядку, встановленому установчим документом товариства та законом, здійснити відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, що засвідчують участь у товаристві. А, як відомо, частка у статутному (складеному) капіталі та цінні папери, що засвідчують участь, по суті є суб'єктивними правами. У ч. 2 ст. 407, ст. 411 ЦК України встановлена можливість відчужуватися, якщо інше не передбачено законом, для права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзиса). Відповідно до ч. 2 ст. 413 ЦК України, відчужуваним є право користування земельною ділянкою, наданою для забудови (суперфіцій). І наведений перелік прикладів не є вичерпним. Причому, як зазначено в юридичній літературі, такий підхід законодавця до визначення того, що є об'єктом відчуження, характерний не тільки для України [13, с. 8-19].

Поряд із цим заслуговує на увагу і позиція тих дослідників, які вважають, що об'єктом відчуження є блага (об'єкти цивільного права). А сам термін використовується для позначення їх динаміки. Підтвердження цьому також міститься у цивільному законодавстві. Так, ч. 2 ст. 47 ЦК України встановлює, що спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Як можна помітити, у наведеній нормі йдеться про заборону відчуження упродовж п'яти років певних об'єктів цивільного права. У ч. 3 ст. 321 ЦК України визначено випадки, підстави, порядок та умови примусового відчуження об'єктів права власності, якими є речі, які, у свою чергу, є об'єктами цивіль-

ного права. Про відчуження саме майна зазначається й у абз. 2 ч. 2 ст. 98, ч. 2 ст. 334, п. п. 1, 6 ч. 1 ст. 346 ЦК України. І цей перелік можна було би продовжувати.

Отже, як видно з вищенаведеного, законодавець використовує термін «відчуження» не тільки щодо суб'єктивних прав, а й щодо об'єктів цивільних прав. Об'єктом відчуження у цивільному обороті майнові права розглядаються лише як об'єкти цивільних прав, а не як елемент змісту правовідносин. Більше того, відповідно до ч. 2 ст. 190 ЦК України майнові права як об'єкти для зручності віднесені до неспоживаних речей, а тому і відчужуватися мають за правилами останніх.

Таким чином, об'єктом відчуження у цивільному обороті повинні розглядатися лише об'єкти цивільного права.

Щодо відчуження як динаміки його об'єкта, то в юридичній літературі більшість науковців схиляються до думки, що в результаті відчуження те, що було своїм, починає належати іншим особам. По суті, стверджується, що це зміна носія права на об'єкт цивільного права [2, с. 18; 7, с. 21; 3, с. 11; 11, с. 21; 13; 9, с. 160; 4, с. 335-336]. Отже, відповідно до наведеної позиції, словесна форма наслідків відчуження має виглядати таким чином: «об'єкт став не мій, не наш, нам (мені) не належить, для мене (нас) є чужим, але одночасно для когось він став своїм». Напевно, саме тому у теорії цивільного права відчуження інколи розглядали як антонім присвоєння.

У цілому з таким підходом важко не погодитися. Навіть не виникає сумнівів, що стосовно одного і того ж об'єкта один і той же юридичний факт може породжувати різні правові наслідки. Наприклад, у результаті купівлі-продажу для одного суб'єкта річ стає своєю, одночасно для іншого суб'єкта вона робиться чужою. Більше того, цивільне законодавство України передбачає цілу низку випадків, які тягнуть за собою адресну зміну присвоєності благ. Так, в абз. 2 ч. 3 ст. 166 ЦК України йдеться про відчуження паю чи його частини іншому членові кооперативу або третій особі; в абз. 2 ч. 2 ст. 735 ЦК України прямо зазначається про відчуження нерухомого майна іншій особі. Подібне впливає й зі змісту ч. 1 ст. 832 ЦК України. Очевидно, що укладення та виконання договорів купівлі-продажу, дарування, міни, довічного утримання тощо створюють для однієї зі сторін стан присвоєності на набуту річ, а для іншої – стан відчуженості.

Разом із тим у сучасній юридичній літературі можна зустріти і дещо розширене тлумачення слова «відчуження». Так, зважаючи

на те, що слово «відчуження» є похідним від слова «чужий», то саме через розуміння останнього й робиться спроба визначити поняття першого [14, с. 36-42]. Звертається увага на те, що тлумачні словники надають декілька значень слова «чужий». Під ним розуміється такий об'єкт, що належить кому-небудь іншому, не свій, не власний [15]; не мій, сторонній. При цьому вирази «не свій», «не мій» акцентують увагу на тому, що певні цінності (об'єкти) не належать собі (мені), не мають відношення до мене (нас). Це дає можливість виділити два значення слова «чужий». В одному випадку воно вказує на те, що певне благо не моє, але належить кому-небудь іншому, власність іншого. В іншому випадку воно використовується для того, щоб позначити лише ті об'єкти, які не власні, не свої, не мої, не належать мені, не мають відношення до мене. Очевидно, що в останню групу потрапляють і блага, які нікому не належать, ніким не присвоєні. Адже вони також не свої, не мають відношення до будь-кого, а значить, для всіх чужі. Іншими словами, у другому з наведених значень відчуження – це відторгнення, дистанціювання когось від чогось [8, с. 122].

Як стверджується у юридичній літературі, законодавство України, поряд із розумінням відчуження як правового явища, коли об'єкт «стає не моїм, для мене чужим, але для когось своїм», використовує цей термін і для позначення такого наслідку, коли благо стає «не своє», але при цьому нікому не належить, ніким не присвоєне, для всіх чуже [16; 14, с. 38-39]. Із таким твердженням важко не погодитися. Так, у ч. 3 ст. 353 ЦК України вказано, що реквізоване майно переходить у власність держави або знищується. У зв'язку з тим, що слово «реквізіція» використано у минулому часі, то буквально тлумачення наведеної норми вказує на те, що вже реквізоване майно (відчужене у минулому) переходить у власність держави або знищується. Іншими словами, як зазначено у юридичній літературі [14, с. 39], майно спочатку стає чужим для тієї особи, у якій реквізується (перестає бути своїм), але при цьому ніким іще не присвоюється. І лише у подальшому, як нічیه (чуже для всіх), або присвоюється державою, або знищується без присвоєння. Таким чином, маємо приклад відчуження майна не на чиюсь користь, а коли воно стає на певний час нічийним. Інакше припис мав би виглядати таким чином: «Реквізоване майно у подальшому може знищуватися», і потреби в його уточненні виразом «переходить у власність держави» не було б.

Підтвердження того, що законодавець розглядає наслідками відчуження не тільки

випадки, коли блага стають чужими для одних, але присвоюються іншими, а й випадки, коли об'єкт стає абсолютно чужим для всіх, можна спостерігати й у інших нормах цивільного права. Так, наприклад, у ч. 6 ст. 351 ЦК України, де передбачені певні обов'язки власника земельної ділянки у разі її відчуження на користь іншої особи за наявності рішення про викуп цієї земельної ділянки для суспільних потреб, звертає на себе увагу вираз «відчуження на користь іншої особи». Тлумачення його змісту дало змогу деяким дослідникам підтвердити свою думку, що саме таким чином законодавець вказує на один із двох видів відчуження. «Один – це адресне відчуження, при якому об'єкт стає чужим для особи, від якої він відчужується, але обов'язково стає чийм-небудь, кому-небудь своїм. Другий – це відчуження, при якому об'єкт стає чужим для особи, від якої він відчужується, але не стає своїм для когось-небудь іншого. Тобто виникає нічийне благо» [14, с. 38]. І справді, якщо під відчуженням об'єкта завжди розуміти перенесення від одного суб'єкта до іншого стану його присвоєності, то, як і у попередньому прикладі з реквізіцією, немає потреби в його уточненні словами «на користь іншої особи». Інакше отримуємо тавтологію. Адже, якщо відчуження – це завжди перенесення від однієї особи на користь іншої стану присвоєності блага, то отримуємо такий вираз, використаний у наведеній нормі: перенесення від однієї особи на користь іншої (поняття відчуження виключно як перенесення)... на користь іншої (уточнюючі слова)... Аналогічний підхід законодавця міститься й у ч. 3 ст. 407, ч. 3 ст. 413 ЦК України тощо.

На можливість існування у двох значеннях слова «відчуження» вказує і зміст ч. 2 ст. 47 ЦК України. У ній зазначено, що спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Не викликає сумнівів, що заборона на відчуження стосується не тільки передачі права власності від однієї особи іншій, а й відмови від права власності. Інакше такі спадкоємці, керуючись ст. 347 ЦК України, могли б відмовитися від права власності на успадковану нерухомість і тим самим ускладнити задоволення інтересів особи, яка спочатку була оголошена померлою, а потім з'явилася або надала відомості про себе чи своє місцезнаходження. Наприклад, особа з'явилась через три роки після оголошення її померлою. А через рік після оголошення спадкоємці відмовилися від права власності на успадковану нерухомість, а ще через рік це майно

перейшло у комунальну власність територіальної громади і було реалізовано нею (ч. 4 ст. 48 ЦК України). Очевидно, що таке майно навряд чи зможе собі повернути та особа, яка була оголошена померлою.

Розширено, а не тільки як зміну суб'єкта присвоєння, розкриває поняття відчуження і Податковий кодекс України (далі – ПК України). Відповідно до п. 14.1.31 ст. 14 ПК України відчуження майна – це будь-які дії, унаслідок вчинення яких особа у порядку, передбаченому законом, втрачає право на майно, що їй належить. Як бачимо, наведена норма не виключає, але і не вказує на те, що стан присвоєності в результаті відчуження переходить від однієї особи до іншої. Очевидно, що такий підхід законодавця дозволяє розглядати відчуження і як випадок, коли благо для однієї особи чуже, але для іншої своє, і як випадок, коли воно чуже для всіх. Розширене значення слова «чужий» використано й у ч. 1 ст. 344 ЦК України. Адже якщо зважити на те, що у добросовісного володільця право власності за набувальною давністю може виникнути як на майно, що вже належить на праві власності іншим особам, так і на те, яке не має власника [17; 18], то очевидним стає висновок, що чужі – це не тільки ті об'єкти, які належать іншим суб'єктам, а й ті, що нікому не належать (нічийні, безхазяйні). Такого висновку можна дійти і в результаті використання до слів «чуже», «не чуже» синонімів відповідно «не своє», «своє». Тоді, якщо річ, яка нікому не належить (наприклад, не має власника), не є чужою для особи на момент заволодіння, то вона повинна визнаватися своєю (використано синонім до слова «чуже»). А твердження про те, що можливо присвоїти свою річ виглядатиме абсурдно.

Такий підхід до розуміння відчуження, наслідком якого об'єкт стає нічийм, не є новаторським у сучасній цивілістиці. Його існування допускали і раніше. Більше того, ще у римському праві одним із видів відчуження розглядався вираз волі управомоченої особи на те, щоб припинити своє право без перенесення його на іншу особу [19, с. 107]. Це так зване безадресне відчуження [16, с. 79].

Висновки з дослідження.

Об'єктами відчуження як способу цивільного обороту можуть розглядатися лише об'єкти цивільного права. Відчуження завжди вказує на те, що певне благо не належить (перестає належати) особі, «не її», «чуже їй» тощо. При цьому воно охоплює як випадки, коли об'єкт цивільного права перестає належати одній особі з одночасним присвоєнням його іншою особою, так і ви-

падки, коли він перестає належати кому б то не було, тобто стає чужим, не є своїм абсолютно для всіх.

Перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі полягають у тому, що викладене розуміння відчуження як способу цивільного обороту вказує на необхідність проведення подальших наукових досліджень його змісту та сутності. У свою чергу, виникає потреба визначення відмінних ознак таких видів динаміки об'єктів, як відчуження та перехід об'єктів, встановлення юридичних форм таких процесів. Це створить можливість установити чіткі межі механізму цивільного обороту, забезпечити стабільність останнього.

Список використаних джерел:

1. Уразова Г. О. Категорія відмови в цивільному праві України: монографія. Х.: Право, 2016. 248 с.
2. Мамалуй А. П., Гриценко А. А. К вопросу о внутренней структуре категории собственности. Изв. АН СССР. Серия «Экономическая». 1978. № 1. С. 16-20.
3. Николайчук Л. М. Цивільно-правові договори як підстави виникнення права приватної власності громадян: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Івано-Франківськ, 2004. 188 с.
4. Уразова Г. О. Розмежування понять «відмова», «зречення» та «відчуження». Проблеми цивільного права та процесу: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна. Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2013. С. 333–336.
5. Наконечний А. Б. Основні поняття та категорії інституту примусового відчуження. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; МОН України, НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Вип. 71. С. 312-320.
6. Иमेкова М. П. Соотношение гражданско-правовых категорий «распоряжение» и «отчуждение». Вестник Томского государственного университета. Серия «Право». № 1 (11). 2014. С. 84–91.
7. Ломидзе О. Отчуждение обязательственных прав. Хозяйство и право. № 6. Приложение, 2002. 66 с.
8. Місяць А. Категорія відчуження у цивільному праві: вступ до проблематики. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2011. № 6(9). С. 121–125.
9. Коструба А. В. Понимание правопрекращающих юридических фактов с точки зрения оснований прекращения права собственности: гражданско-правовой аспект. Часопис Київського університету права. 2013. № 2. С. 159–164.
10. Куций О. В. Щодо проблеми обмеження цивільного обороту речей. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 66. С. 166–171. URL: <http://apdr.in.ua/v66/25.pdf>.

11. Пейчев К. П. Правове регулювання відчуження земельних ділянок : дис... канд. юрид наук : 12.00.06. Х., 2004. 185 с.

12. Афондик Н. Догмы римского права : конспект. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1889. 110 с.

13. Белов В. А. Отчуждение и приобретение по российскому Гражданскому кодексу (понятийно-терминологическая сторона вопроса). Законодательство. 2006. № 7. С. 8–19.

14. Сліпченко С. О. Відчуження як елемент цивільного обороту та як правовий стан належності об'єктів. Університетські наукові записки. № 4 (52). 2014. С. 36–42.

15. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) URL : <http://sum.in.ua/s/chuzhuj>.

16. Бірюков І. А. Адресне безвідплатне відчуження фізичною особою-власником своїх рухомих речей. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2014. № 4. С. 78–84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmj_2014_4_37;

17. Про практику застосування судами законодавства під час розгляду цивільних справ про захист права власності та інших речових прав : Лист Вищого спеціалізованого суду України від 28.01.2013 № 24-150/0/4-13 URL: <http://document.ua/pro-praktiku-zastosuvannja-sudami-zakonodavstva-pid-chas-roz-doc130596.html>

18. Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав : Постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Дебет-Кредит: Інформаційний бухгалтерський портал. URL : <http://www.dt-kt.com/postanovlenye-vyissheho-spetsyalyzovannoho-suda-ukraynyi-po-rassmotrennyu-hrazhdanskyh-yuholovnyih-del-o-sudebnoj-praktyke-po-delam-ozaschyte-prava-sobstvennosty-y-druhyh-veschnyih-prav-ot-07/>.

19. Барон Ю. Система римского гражданского права. Выпуск первый. Книга первая. Общая часть. М., 1909. 244 с.

Статья посвящена анализу существующих в теории гражданского права точек зрения относительно категории отчуждения как элемента гражданского оборота и определению границ его применения. Делается вывод, что объектами отчуждения могут рассматриваться только объекты гражданского права. Оно охватывает как случаи, когда объект гражданского права перестает принадлежать одному лицу с одновременным присвоением его другим лицом, так и случаи, когда он перестает принадлежать кому бы то ни было, то есть становится чужим абсолютно для всех.

Ключевые слова: гражданский оборот, отчуждение, объект гражданского права, вещи, благо.

The article is devoted to the analysis of points of view existing in the theory of civil law regarding the concept of alienation, as an element of civilian turnover, and the definition of the limits of its application. It is concluded that only objects of civil law can be considered objects of alienation. It covers as cases when the object of civil law ceases to belong to the same person with the simultaneous assignment of it by another person, and cases when he ceases to belong to someone else, that is, becomes a stranger, is not his absolute for all.

Key words: civil turnover, alienation, object of civil law, things, good.

